

בין "צדיק" לבין "בעל תשובה"*

1. במסכת ברכות (דף ל"ד עמ' ב') מצינו מחלוקת בדבר מעמדו של בעל תשובה לעומת צדיק גמור: רבי חייא בר אבא בשם רבי יוחנן סבר, כי דברי הנביאים ביחס לטוב הצפון לעתיד לבא נאמרו ביחס לבעלי תשובה ואילו הצדיקים הגמורים, שלא טעמו טעם חטא מעולם, ניצבים בדרגה גבוהה מכך. על הטוב הצפון להם לא יכלו אף הנביאים להינבא והוא בגדר "עין לא ראתה אלוקים זולתך". רבי אבהו חולק על רבי יוחנן וגורס כי: "מקום שבעלי תשובה עומדים, צדיקים גמורים אינם עומדים", שנאמר (ישעיהו נ"ז, י"ט) "שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו", הרחוק נזכר תחילה, ורק אחריו נזכר הקרוב.

2. שיטתו של רבי אבהו נפסקה להלכה ע"י הרמב"ם בהלכות תשובה (פרק ז הלכה ד):

"ואל ידמה אדם בעל תשובה שהוא מרוחק ממעלת הצדיקים מפני העונות והחטאות שעשה, אין הדבר כן, אלא אהוב ונחמד הוא לפני הבורא כאילו לא חטא מעולם, ולא עוד אלא ששכרו הרבה שהרי טעם טעם החטא ופירש ממנו וכבש יצרו, אמרו חכמים מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו, כלומר מעלתן גדולה ממעלת אלו שלא חטאו מעולם מפני שהן כובשים יצרם יותר מהם".

3. הרב יוסף רוזין (הידוע כגאון מרוגאצ'וב), מציין כי הרמב"ם פסק כרבי אבהו, בהתאם לשיטתו עת שפסק בהלכות אישות (פרק ח, הלכה ה') כי המקדש אישה "על מנת שאני צדיק, אפילו רשע גמור הרי זו מקודשת מספק שמא הרהר תשובה בלבו". ובכן, אם נאמר כי מעלתו של הצדיק גדולה מזו של בעל התשובה, מדוע תהא מקודשת עקב הרהור התשובה שעבר בליבו של המקדש, הרי גם אם הוא בעל תשובה עקב כך, עדיין לא הגיע למעלה של צדיק, והתנאי לקידושין היה "על מנת שאני צדיק?". אין זאת אלא שבעל התשובה אינו פחות מדרגתו של בעל התשובה, וממילא - פסק הרמב"ם כרבי אבהו, כי בעל התשובה ניצב בדרגה גבוהה משל הצדיק. ואכן, דברי פי חכמים חן, אלא שהתוצאה היא כי אדם שהיה רשע גמור

* פורסם ב"סיני" כרך קכג, עמ' סג, תשנ"ט.

והרהר תשובה לרגע אחד בליבו - נשגב מן הצדיק. ונשאלת השאלה: הכיצד?

4. מהו פשר דבריו אלה של רבי אבהו כי מקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד בו? הכיצד יתכן כי מעמדו של מי שהיה כל חייו קדוש וטהור יהא נחות ממעמדו של מי שחווה חטא והתנסה באיסור? וכי אין ערך סגולי עודף למי שנשמר מלכתחילה מן החטא? וכי אין להעדיף מי שהינו כאותן תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא? ורוק, ניתן להבין כי התשובה ששב בעל התשובה ממרקת אותו ומוחקת את חטאיו כלא היו, עד כי יש להשוותו לדרגת מי שלא חטא. אך כיצד ניתן להעלות את בעל התשובה ולרוממו ולהעדיפו על פני מי שלא חטא מלכתחילה? האם אין עדיפות לתמימות מוחלטת ולהישמרות מפני חוויית החטא מלכתחילה? הן במסכת שבת (דף קיט עמוד ב) מצינו:

"אמר ריש לקיש משום רבי יהודה נשיאה: אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן. אמר ליה רב פפא לאביי: דידי ודידך מאי? - אמר ליה: אינו דומה הבל שיש בו חטא, להבל שאין בו חטא."

כלומר, תורתם של תינוקות של בית רבן נעלה היא אף מתורתם של רב פפא ואביי, שאמנם משכילים להבין את התורה לעמקה, אך אין להשוות את תורתם עם הבל פיהם של תינוקות שלא טעמו טעם חטא מעולם. מסוגיה זו נראה לכאורה בבירור, כי ככל שאדם שמור מן החטא ולא טעם את טעמו מעולם, כן נשגב הוא מעמדו ומרוממת היא תורתו. הכיצד יתכן אם כן כי בעלי תשובה יעמדו בדרגה גבוהה ממי שלא טעם טעמו של חטא מלכתחילה?

נראה כי כדי להבין מאמר זה של רבי אבהו, מן ההכרח לעמוד על מהותה של תשובה ועל ההבחנה בין המונח "בעל תשובה" לבין המונח "צדיק".

5. נעמיק את שאלתנו בסוגיה זו. הרמב"ם בהלכות תשובה (פרק א הלכה ב') פוסק:

"שעיר המשתלח לפי שהוא כפרה על כל ישראל כהן גדול מתודה עליו על לשון כל ישראל שנאמר והתודה עליו את כל עונות בני ישראל, שעיר המשתלח מכפר על כל עבירות שבתורה הקלות והחמורות, בין שעבר בזדון בין שעבר בשגגה, בין שהודע לו בין שלא הודע לו הכל מתכפר בשעיר המשתלח, והוא שעשה תשובה, אבל אם לא עשה תשובה, אין השעיר מכפר לו אלא על הקלות, ומה הן הקלות ומה הן החמורות,

החמורות הן שחייבין עליהם מיתת בית דין או כרת, ושבועת שוא ושקר אע"פ שאין בהן כרת הרי הן מן החמורות, ושאר מצות לא תעשה ומצות עשה שאין בהן כרת הם הקלות".

כלומר, שעיר המשתלח ביום הכיפורים לעזאזל, מכפר על עוונות "קלות" (שהן כל העבירות שאין בהן כרת או שבועת שווא) - אף אם החוטא לא שב בתשובה.

ונשאלת השאלה: הכיצד יתכן כי קרבן שהוא מן השפה ולחוץ, שאינו מלווה בתשובה, יכפר על האדם? הרי האיש נותר כהווייתו, ואיך יתכפרו עוונותיו בלי תשובה?

ובכלל, במה שונה הוא שעיר המשתלח בהקשר זה מכלל הקרבנות, אשר לגביהם פוסק הרמב"ם בהלכות תשובה, פרק א' הלכה א':

"וכן בעלי חטאות ואשמות בעת שמביאין קרבנותיהן על שגגתן או על זדונן אין מתכפר להן בקרבנם עד שיעשו תשובה".

6. השאלה מתעצמת עוד יותר עת שמעיינים בסוגיה במסכת שבועות. שם מצינו במשנה (שבועות פרק א משנה ו') כי "על שאר עבירות שבתורה, הקלות והחמורות, הזדונות והשגגות, הודע ולא הודע, עשה ולא תעשה, כריתות ומיתות בית דין, שעיר המשתלח מכפר". ביחס לכך מקשה הגמרא (מסכת שבועות דף י"ב עמוד ב'), ממה נפשך: אם לא עשה תשובה, איך מכפר עליו הקרבן, הרי הכלל הוא כי "זבח רשעים תועבה" (משלי כ"א) ואם עשה תשובה, מה צורך לו בשעיר המשתלח ביום הכיפורים כדי להתכפר, הרי גם בכל יום ויום יכול אדם לשוב בתשובה ולהתכפר, שהרי שנינו "עבר על מצות עשה ועשה תשובה, לא זו משם עד שמוחלים לו". מתרצת הגמרא: אמר רבי זירא, כי משנה זו שנויה בהתאם לדעתו של רבי, לפיו יום הכיפורים מכפר גם על מי שלא עשה תשובה, כפי ששנינו בבריתא: "רבי אומר: על כל עבירות שבתורה, בין עשה תשובה בין לא עשה תשובה - יום הכפורים מכפר". בהתאם לשיטה זו של רבי, השעיר מכפר על מי שעומד במרדו ולא עשה תשובה. נמצא אפוא כי לשיטת חכמים, שהיא שנפסקה להלכה, לא ניתן להתכפר ע"י השעיר בלי עשיית תשובה, ואדרבה הדבר אף מוגדר כ"זבח רשעים תועבה". הכיצד פסק אפוא הרמב"ם שלא כדברי

7. חכמים? ואכן שאלה זו הקשו מפרשי הרמב"ם, הכסף משנה¹ והלחם משנה². תשובה לכך מצויה בספרו של המאירי "חיבור התשובה", המבהיר: "וכבר ידעת שאין שעיר המשתלח מכפר אלא לשבים... ומה שאמרו בקצת מקומות (והכוונה היא לרמב"ם בהלכות תשובה פרק א' הלכה ב') שמכפר על הקלות אף בלא תשובה, ביאור אף על פי שלא התעורר תכלית הערה עד שיבא ממנה לידי תשובה גמורה".
- כלומר, השעיר אכן אינו מכפר בלא תשובה, אך יש מושג המכונה תשובה שאינה גמורה, ושם השעיר כן מכפר - על עבירות קלות. ונשאלת השאלה: מהי תשובה שאינה גמורה?
8. הרמב"ם בהלכות תשובה פרק ב' הלכה א' מגדיר "איזו היא תשובה גמורה" זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו, ופרש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשלוך כח. כיצד? הרי שבא על אישה בעברה, ולאחר זמן נתיחד עמה והוא עומד באהבתו בה וכח גופו ובמדינה שעבר בה, ופרש ולא עבר, זהו בעל תשובה גמורה".
- האם לכך התכוון המאירי? האם יש צורך בחזרה מן החטא באותן נסיבות עצמן - כדי שהשעיר המשתלח יכפר?
- האם לזה כיוון הרמב"ם בקובעו בפרק א' לכה ב' כי השעיר אינו מכפר בלא תשובה גמורה, אלא על עבירות קלות?
- קשה להניח כך, שהרי הרמב"ם ממשיך וקובע באותה הלכה בהלכות תשובה (פרק ב' הלכה א'): "ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה אף על פי שאינה תשובה מעולה, מועלת היא לו ובעל תשובה הוא. אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עונותיו נמחלין שנאמר עד אשר לא תחשך השמש והאור והירח והכוכבים ושבו העבים אחר הגשם שהוא יום המיתה, מכלל שאם זכר בוראו ושב קודם שימות נסלח לו".

1 כסף משנה הלכות תשובה פרק א הלכה ב: "ומה שכתב הרמב"ם "אבל אם לא עשה תשובה אין השעיר מכפר לו אלא על הקלות" קשה לי היתם (במסכת שבועות דף י"ג עמ' א') משמע דלרבנן אפילו עבר על עשה אם לא עשה תשובה אין שעיר מכפר ולרבי אפילו על החמורות מכפר בלא תשובה ... וצ"ע".

2 לחם משנה הלכות תשובה פרק א הלכה ב: "תימה על רבנו איך אמר ששעיר המשתלח מכפר אע"פ שלא עשה תשובה על הקלות הרי בגמרא אמרו שאינו כן אלא לרבי ... ואנו קיימא לנו כרבנן ולא כרבי".

אין אפוא צורך דווקא בתשובה מעולה של חזרה מן החטא באותן נסיבות עצמן כדי שהחטא יימחל.

אם כן, נמצא בהכרח כי כאשר המאירי מבאר בדעת הרמב"ם, כי יש תשובה שאינה גמורה, שהשעיר המשתלח אינו מכפר עליה על עבירות חמורות ועם זאת מכפר על עבירות קלות, ההתייחסות היא לתשובה חסרה, למשהו בתהליך שטרם הושלם, ל"תשובה למחצה".

9. ברם, שכאן נשאלת השאלה, האם תיתכן תשובה שאינה גמורה? האם יש תוקף כלל לתהליך שלא הושלם? האם תתכן "תשובה למחצה"? האין אין הדבר משול ל"חצי אמת"?

עת שנעיין במהותה של תשובה כפי שהיא מוגדרת ברמב"ם נמצא לכאורה כי תשובה היא תהליך כולל ומוחלט, היורד לשורש ההוויה ומשנה את מכלול האדם. בתהליך שכזה אין לכאורה תחולה למשהו חצוי שאינו גמור, ולא תיתכן לכאורה חצי תשובה.

הדברים עולים לכאורה מעיון בהלכות הבאות ברמב"ם בהלכות תשובה:

(א) בפרק א הלכה א' נפסק כי:

"אינו מתכפר עד שיתודה וישוב מלעשות כזה לעולם".

כלומר, כפרה מותנית בתשובה מוחלטת מן החטא, כך שלא ישוב לעולם לעשות מעשה זה.

(ב) הדברים מפורשים ביתר שאת בפרק ב מהלכות תשובה הלכה ב':

"מה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד שנאמר יעזוב רשע דרכו וגו', וכן יתנחם על שעבר שנאמר כי אחרי שובי נחמתי, ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם"

כלומר, תשובה היא תהליך כולל הנבנה משלושה מרכיבים: עזיבת החטא, חרטה על העבר וכן שהאדם ישנה את התנהגותו באופן ש"יעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם".

(ג) הרמב"ם מוסיף וקובע בהלכות תשובה פרק ב הלכה ד כי:

"מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כחו ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו ומשנה שמו כלומר אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה".

תשובה היא אם כן שינוי יסודי ומוחלט של ההתנהגות, המשנה את האדם מן הקצה אל הקצה - עד כדי כך שיוכל לומר כי הוא אינו האיש שביצע את העבירה - אלא איש אחר הינו, עם מעשים אחרים

- וביחס לחטא - אין לו עוד מקום בליבו והוא זר לו.
 בתהליך שכזה - כיצד תיתכן אפוא חצי תשובה? או תשובה שאינה גמורה?
- (ד) יתירה מכך, הרמב"ם מבהיר כי כל עוד שהאדם אינו זורק את החטא באופן מוחלט הרי שלכל שאר מעשי האדם אין ערך. ובלשונו שם בהלכה ג':
 "כל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת לו עד שישליך השרץ, וכן הוא אומר ומודה ועוזב ירוחם".
- (ה) התשובה גם משנה את האישיות והרמב"ם מבהיר כי תהליך התשובה פועל בדרך של שינוי והתחדשות לאמור כי האדם שבפניו אינו זה שחטא, אלא אדם אחר בתכלית שעלה על דרך הטוב. ובלשונו של הרמב"ם בפרק ז' מהלכות תשובה הלכה ו':
 "התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאווי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד".

על רקע הגדרה זו של מושג התשובה נשאלת השאלה: מהי תשובה שאינה גמורה, שהשעיר מכפר מכוחה על עבירות קלות? או שהאדם שונה או שאינו שונה, או שעזב את החטא ולא ישוב אליו לעולם, או שהוא טובל - וממשיך לאחוז בשרץ בידו. איך יתכן בתהליך שכזה משהו למחצה?

10. שאלה נוספת מתעוררת בהקשר זה על פסקו של הרמב"ם בהלכות תשובה פרק א הלכה א:

"כל מצות שבתורה בין עשה בין לא תעשה אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתודות לפני הק-ל ברוך הוא שנאמר איש או אשה כי יעשו וגו' והתודו את חטאתם אשר עשו זה וידוי דברים, וידוי זה מצות עשה, כיצד מתודין אומר אנא השם חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי במעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה, וזהו עיקרו של וידוי".

מכאן משמע כי וידוי הינו מרכיב ממרכיבי תהליך התשובה, ויש לבטא את הדברים בפה.

והנה, במסכת קידושין (דף מ"ט עמ' ב') מצינו:
 "על מנת שאני תלמיד - אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא,
 אלא כל ששואלין אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואומרו... על
 מנת שאני חכם - אין אומרים כחכמי יבנה, כר' עקיבא וחבריו, אלא כל
 ששואלים אותו דבר חכמה בכל מקום ואומרה. על מנת שאני גבור - אין
 אומרים כאבנר בן נר וכיואב בן צרויה, אלא כל שחביריו מתיראים ממנו
 מפני גבורתו. על מנת שאני עשיר - אין אומרים כרבי אלעזר בן חרסום
 וכרבי אלעזר בן עזריה, אלא כל שבני עירו מכבדים אותו מפני עושרו.
 על מנת שאני צדיק, אפילו רשע גמור - מקודשת, שמא הרהר תשובה
בדעתו".

לכאורה, כיצד ניתן לומר כי אשתו מקודשת, הן גם אם נניח כי הוא הרהר
 בתשובה בדעתו - היכן הוא הוידוי המבוטא בפה? וכיצד זה השלים הרשע
 האמור את תהליך התשובה ברגע כמימרא שבו הרהר תשובה בליבו. וכי די
 בכך כדי להפוך אדם מרשע לצדיק? והיכן הם כל מרכיביה המהותיים של
 התשובה ושינוי האישיות הברוך בו?

11. נראה כי הדברים מתיישבים לאור העיון ביסוד מוסד שמחדש הרב יוסף
 באב"ד בספרו "מנחת חינוך" (מצווה שס"ד):

"ונראה דלא קשה, אם נאמר דאינו מתכפר בלא וידוי דברים, מהא
 דאמרינן בקידושין אפילו רשע גמור אמרינן שמא הרהר תשובה בלבו
 והוי צדיק גמור.. דבאמת צדיק ורשע אינו תלוי בכפרה כלל, דהא יש
 עבירות חמורות דאין מתכפר בתשובה ... ומכל מקום, כיוון שמתחרט
 ושב הוי צדיק, הכי נמי דאין לו כפרה בתשובה בלב. מכל מקום הוי
 צדיק כיוון שמתחרט לפני קונו יתברך ואינו תלוי בכפרה כלל, כך נראה
 פשוט".

12. בהתאם לכך נראה כי יש הבחנה ברורה בין המונח "צדיק" לבין המונח
 "בעל תשובה", וההגדרה של הדברים היא כדלהלן:
 (א) צדיק נמדד לפי ערך מעשיו ומצבו הרוחני בהווה.³

3 הדברים מקבילים לעקרון הידוע לפיו בוחן הקב"ה את האדם בהתאם למצבו בהווה,
 ובהתעלם מפוטנציאל הרוע הגלום בו ומה שיעוות בעתיד. כך מצינו במסכת ראש השנה
 דף ט"ז עמ' ב': "ואמר רבי יצחק: אין דנין את האדם אלא לפי מעשיו של אותה שעה,

- (ב) בעל תשובה לעומת זאת מבקש לתקן את העבר ולהתאימו למצב הרוחני הנעלה בהווה.
- (ג) כדי להיות בעל תשובה, לכפר על המעשים ולתקן גם את העבר - צריך תהליך כולל של: קבלה לעתיד, חרטה על העבר וידוי בפה.
- (ד) כדי להיות צדיק בהווה מספיק "הרהר תשובה בדעתו".
- (ה) הנה כי כן, תשובה היא תהליך כולל ומקיף יותר מאשר צידקות, שהרי צידקות משקפת רק מצב נתון בהווה. ואילו תשובה - מחוללת את הפלא העצום של תיקון העבר.
- (ו) בהתאם לכך, מוכנים לחלוטין דבריו של רבי אבהו כי "מקום שבעלי תשובה עומדים צדיקים גמורים אינם עומדים", שהרי צדיק הוא מי שתיקן את ההווה ואילו בעל תשובה תיקן גם את העבר!
- (ז) ודוק היטב: רבי אבהו אינו מתייחס לצידקות כמצב של העדר חטא מאז ומעולם.

ביחס לכך, יתכן בהחלט כי מי שלא טעם טעמו של חטא ניצב במצב רוחני רם ממי שחווה חטא ולכן הבל פיהם של תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא נעלה הוא מכל. אבל, צידקות אינה מייחסת כלל לעברו של אדם אלא להווה של האדם ולמצבו ברגע הנוכחי הנתון. לשם השגת דרגה זו, די לו לאדם כי יהרהר בליבו וכבר עשוי מצבו הרוחני להיות מרומם ונעלה, כך שיהא תוקף לקידושין המותלים בהיותו צדיק גמור בעת הווייתם. תשובה לעומת זאת, מתקנת לא רק את ההווה אלא גם את העבר.

זהו חידוש עצום, לפיו אדם שחווה חטא ומתמודד עם יצריו אלה ביתר שאת, יכול לרומם את עצמו ולתקן - לא רק את ההווה אלא גם את העבר, כאשר עבר זה הופך להיות גורם שיניע אותו תמיד אל הקיצוניות השניה, אל חיים של תיקון מתוך ענווה ולהט של חרטה⁴. כדי לחולל חידוש זה - יש

שנאמר - ביחס לישמעאל (בראשית כ"א) "כי שמע אלוקים אל קול הנער באשר הוא שם". ברומה לכך מצינו במדרש רבה בראשית פרשה נ"ג, על המילים "באשר הוא שם": אמר רבי סימון קפצו מלאכי השרת לקטרגו, אמרו לפניו רבון העולמים אדם שהוא עתיד להמית את בניך בצמא אתה מעלה לו באר? אמר להם: עכשיו מה הוא? צדיק או רשע? אמרו לו צדיק, אמר להם איני דן את האדם אלא בשעתו".

4 להרחבה בעניין זה ראה הרב י. ד. סולובייצ'יק בספרו "על התשובה" בפרק "ביעור הרע או העלאתו". הוא מבהיר שם כי החטא יוצר מחיצה בין החוטא לבין קונו, והמרחק יוצר געגועים וערגה - "ע"י דחף זה של הגעגועים עולה בעל התשובה על הצדיק הגמור. את חטאו לא שכח, אסור לו לשכוח אותו. החטא הוא הכח הרוחני. הוא משמש לו קרש קפיצה לעלות מעלה. לגבי בעל תשובה כזה אין התשובה מציינת הפסק, אלא המשך והקב"ה אינו "עובר על פשע" אלא "נושא עוון ופשע".

צורך בתהליך כולל ומקיף, של חרטה, קבלה לעתיד ווידוי בפה וממילא מובן כי במקום שבועלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד.

13. בהתאם ליסוד זה של ה"מנחת חינוך" נראה ליישב כמין חומר את פסקו של הרמב"ם כי שעיר המשתלח מכפר גם בלי תשובה. בהקשר זה הבהיר המאירי ב"חיבור התשובה" שהכוונה היא כי השעיר מכפר בלי תשובה "גמורה". ואנו תמהנו מהי תשובה שאינה "גמורה"? ברם, נראה כדלהלן:

(א) תשובה גמורה היא כאמור - תיקון של העבר והתאמתו למצב הרוחני הנעלה בהווה, באמצעות תהליך מלא של תשובה הכולל: קבלה לעתיד, חרטה על העבר, ווידוי בפה. כך מצינו ברמב"ם רמב"ם בהלכות תשובה פרק ב הלכה א' "אי זו היא תשובה גמורה, זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו ופירש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשולון כח, כיצד הרי שבא על אשה בעבירה ולאחר זמן נתייחד עמה והוא עומד באהבתו בה ובכח גופו ובמדינה שעבר בה ופירש ולא עבר זהו בעל תשובה גמורה". במקרה זה, הנסיבות הן אותן נסיבות - ומה שהשתנה הוא האדם. תשובה גמורה עוקרת אפוא את העבר מן האדם ומגדירה אותו כאדם אחר, שונה בתכלית, בכלל לא זה שעבר את העבירה בעבר.

(ב) תשובה חלקית - מתייחסת למצב שבו אדם מקבל בליבו ביחס לעתיד כי אינו חפץ לשוב עוד לחטא. אבל, אין אצלו וידוי וחרטה על העבר. וכאמור, בלי חרטה ווידוי אין עקירה של העבר, אבל יש תיקון של ההווה. כלומר, האיש אינו "בעל תשובה" אבל הוא בגדר "צדיק". ממילא, מכיוון שהוא "צדיק" ולא רשע אין הקרבן בגדר "זבח רשעים תועבה" ולא קשה על הרמב"ם מהגמרא במסכת שבועות דף י"ב עמ' ב'.

14. בהתאם ליסוד מוסד זה של ה"מנחת חינוך" וההבחנה בין הגדרת "צדיק" לבין הגדרתו של "בעל תשובה" נראה כי ייושבו ויובנו גם דבריו של הרמח"ל ב"מסילת ישרים" ביחס למהותה של התשובה וחידושה. נבהיר:

(א) ה"מסילת ישרים" ביחס למידת ה"זהירות" מבהיר כי התשובה היא מיצויה של מידת הרחמים והיא קיומו של עולם, שלא היה עומד כלל בלעדיה, ועם זאת אין בה סתירה להנהגת הקב"ה את עולמו בדין ובמשפט. הכיצד? שכן הקב"ה אינו מוותר לאדם כמלא נימה על מעשה או מחדל כלשהו ובא עימו בדין מדוקדק על כל עבירה. אם כך, במה מתבטאת מידת הרחמים? התשובה לכך היא כי מידת הדין

- בטהרתה ובהתגלמותה מחייבת שלושה דברים: א. שהחוטא ייענש מייד; ב. שהעונש יינתן בחרי אף ותמוצה מידת הדין עד תום. ג. שלא תהיה כל אפשרות לתקן את החטא. מידת הרחמים מתבטאת בכך שהקב"ה מאריך אף, ממתין לתשובת האדם ולא יחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו הרעה וחייה, ה' אינו מעניש בחרי אף ואינו ממצה את הדין - ומאפשר לאדם לשוב מדרכו הרעה ולתקן - את העבר.
- (ב) בהקשר זה מבהיר הרמח"ל ב"מסילת ישרים" כי החידוש הגדול של תשובה הוא ביכולת של האדם - למחוק את עברו. "כי הנה באמת, איך יתקן את אשר עיוות והחטא כבר נעשה? הרי שרצח האדם את חברו, הרי שנאף, איך יוכל לתקן הדבר הזה? היוכל להסיר המעשה העשוי מן המציאות? אמנם מידת הרחמים היא הנותנת ... שהתשובה נתנת לחוטאים בחסד גמור, שתחשב עקירת הרצון כעקירת המעשה, דהיינו שבהיות השב מכיר את חטאו ומודה בו, ומתבונן על רעתו ושב ומתחרט עליו חרטה גמורה דמעיקרא, כחרטת הנדר ממש, שהוא מתנחם לגמרי והיה חפץ ומשתוקק שמעולם לא נעשה הדבר ההוא ומצטער בליבו צער חזק על שכבר נעשה הדבר ועוזב אותו להבא ובורח ממנו, הנה עקירת הדבר מרצונו יחשב לו כעקירת הנדר ומתכפר לו, והוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו', ז') "וסר עונך וחטאתך תכופר, שהעון סר ממש מהמציאות ונעקר במה שעכשיו מצטער ומתנחם על מה שהיה למפרע,, וזה חסד ודאי שאינה משורת הדין".
- (ג) כלומר, החידוש של תשובה הוא כי "עקירת הרצון הוא כעקירת המעשה".
- על פי שורת ההיגיון והדין - מעשים פסיים אינם ניתנים למחיקה ולביטול.
- ממזר שנולד או אדם שנרצח - הם דבר בלתי הפיך. ועם זאת, חל לגבי תשובה עקרון הרומה לדין שנקבע בהלכות נדרים ביחס לאמירה והתחייבות של אדם, הבטלים מעיקרא עקב חרטת האדם עליהם.
- עקרון זה שנקבע לגבי אמירה - הוחל אף על מעשה שנעשה ונתן תוצאותיו במציאות הפיסית והמוחשית של חיינו. וזהו כמובן חסד הקב"ה עם האדם, הנעשה עימו לפנים משורת הדין.
- (ד) ונשאלת השאלה: הן במסכת קידושין דף מ' עמ' ב' מצינו: "רבי שמעון בן יוחאי אומר: אפילו צדיק גמור כל ימיו ומרד באחרונה - איבד את הראשונות, שנאמר: (יחזקאל לג) "צדקת

הצדיק לא תצילנו ביום פשעו"; ואפילו רשע גמור כל ימיו ועשה תשובה באחרונה - אין מזכירים לו שוב רשעו, שנאמר: (יחזקאל לג) "ורשעת הרשע לא יכשל בה ביום שובו מרשעו". ויהא הדבר כמחצה עונות ומחצה זכיות! אמר ריש לקיש: בתוהא על הראשונות".

כלומר, הגמרא שואלת: כי יהא צדיק שמרד בה' לעת זיקנתו כמי שיש לו מחצה מצוות ומחצה עוונות, אך מדוע איבד את כל זכויותיו? ועל כך משיבה הגמרא כי הדבר נובע מכך, שהוא מתחרט על כל המעשים הטובים שעשה.

נמצא אפוא כי מי שמתחרט על מעשים טובים שעשה - עשוי באמצעות חרטה זו לעקור מעשים פיסיים שעשה, ובטלים ומבוטלים מעשי צדקה וחסד לרוב, כאשר עקירת הרצון כעקירת המעשה. ודבר זה נאמר ביחס למידת הדין, ואיבוד מעשים טובים שעשה הצדיק כל חייו.

(ה) מדוע גורס אם כן ה"מסילת ישרים" כי תשובה כדרך למחיקת מעשי העבר, היא חידוש גדול הנובע מחסד ה' וממידת הרחמים? הן גם ביחס למידת הדין מצינו את אותו עקרון עצמו לפיו "עקירת הרצון כעקירת המעשה"?

(ו) ברם, שלפי היסוד של ה"מנחת חינוך" נראה כי אין קושי כלל, שהרי הסוגיה במסכת קידושין דף מ' עמ' ב' עוסקת בתואר "צדיק" ("אפילו הוא צדיק גמור כל ימיו ומרד באחרונה, איבד את הראשונות, שנאמר "צדקת הצדיק לא תצילנו"). כלומר, מי ש"תוהא על הראשונות" - מאבד את התואר "צדיק", שזוהי כאמור הגדרת ההווה של האדם. ברם, אין כאן כל אמירה לפיה ניתן לשנות את העבר, וכל שנאמר כאן הוא, כי מי שעברו אינו משפיע על ההווה שלו, והוא תוהא על העבר ומתחרט עליו הרי שכעת בהווה - אבד לו תוארו כצדיק והוא מהווה כעת רשע. אבל, מי שמתחרט על חטא ושב בתשובה, הרי שיש חידוש של מידת הרחמים (שאינו קיים ביחס למידת הדין) לפיו הוא עוקר גם את העבר ומוגדר כ"בעל תשובה" ולא רק כ"צדיק". זהו חידוש מיוחד של תשובה - שאינו קיים אלא מכח מידת החסד והרחמים של הקב"ה.

15. ברם, נראה כי הדברים מקבלים משנה עומק ומוכח, עת שמעיינים בהסכרם של ה"חפץ חיים" והרב אלחנן וסרמן לשאלה האמורה. נביא את הדברים כסדרם.

הרב אלחנן וסרמן בספרו "קובץ מאמרים" (מאמר על התשובה), מביא את השאלה על דברי ה"מסילת ישרים" מן הסוגיה במסכת קדושין, שבה רואים אנו כי גם לעניין מידת הדין חל הכלל כח חרטה עוקרת מצוות. ואם כן, מהו החידוש של תשובה, כי חרטה עוקרת עוונות, הן זו מידת הדין? הרב וסרמן מציין בהקשר זה:

"ושאלתי דבר זה מכ"ק מרן ה"חפץ חיים" והשיב, שבתשובה מאהבה זה שעוונות נעשות לו כזכויות, זה לפני משורת הדין, ותשובה מיראה אינה בכלל "תוהא על הראשונות" שהרי אינו מתחרט על המעשה עצמו, אלא שמתירא מהעונש, ואילו היה העונש נמחל לו לא היה מתחרט כלל על המעשה".

(א) כלומר, כאשר אדם שב אל ה' בתשובה מאהבה, הרי שהוא אכן מתחרט על עברו, מאהבת ה' המפכה בו. האוהב אינו יכול לחיות בשלום עם העוול כלפי אהובו - והוא בוש בו. במקרה זה נעקר החטא מלמפרע, כאשר עקירת הרצון כמוה כעקירת המעשה. ואכן, דבר זה איננו חידוש אלא זוהי מידת הדין החלה באותה מידה כאשר אדם מתחרט בכנות על מעשיו הטובים. תוצאה זו חלה אכן במסכת קידושין דף מ' עמ ב' גם ביחס למי שהוא בבחינת "תוהא על הראשונות".

(ב) ברם, ביחס לתשובה מאהבה אדם לא מתחרט על העבר. הוא מתירא מעונש, אך לא חל כל שינוי ביחסו הפנימי כלפי ה', ואילו אך היה מתבשר כי, בזכות אבות למשל, הוא אינו צפוי לעונש כלשהו, הרי שלא היה מתחרט כלל על מעשיו. ממילא, בתשובה מיראה יש עזיבת החטא לעתיד, אך אין בה חרטה על העבר. ממילא, על פי שורת הדין לא היה מקום כי העבר יימחק. וזהו החידוש של תשובה ומידת החסד שבה - כי גם בתשובה מיראה, שאין בה חרטה עמוקה על העבר - יימחקו המעשים מעיקרא.

16. ברם, שהסבר זה של ה"חפץ חיים" המיישב את הקושי הנובע מסוגיית הגמרא במסכת קידושין, אינו מתיישב עם לשונו של ה"מסילת ישרים". זאת מכיוון שהרמח"ל מתייחס באופן ברור ומפורש לחידוש של תשובה כהליך שיש בו חרטה על העבר, ועקירה של הרצון - בדומה לעקרון שמצינו ביחס לנדרים, שיש בהם עקירת הרצון מעיקרו.

יתירה מזו, הן גם ביחס לתשובה מיראה ראינו ברמב"ם כי כדי שהתשובה תחול צריך את שלוש המרכיבים של: קבלה לעתיד, וידוי וחרטה על העבר. בלי המרכיב של חרטה, אין תשובה, ומן ההכרח כי מרכיב זה יתקיים גם ביחס לתשובה מיראה. אם כן, כיצד ניתן לומר כי החידוש של תשובה נאמר

רק ביחס לסוג של תשובה שאין בה חרטה על העבר, שעה שתשובה שכזו - לאו תשובה היא?

17. הרב וסרמן מציע על כן הסבר משלו לקושי האמור. נפרט להלן את מהלך הדברים ואח"כ נעבור לבאר את הגיונם, ובתוך כך נראה כי הם מתאימים למהלך של ה"מנחת חינוך" שהובא לעיל, ואף מעמיקים את ההבנה במהלך הדברים האמור. מהלכו של הרב וסרמן הוא כדלהלן:

(א) הרמח"ל בספרו דרך ה' (שורש העבודה וחלקיה) מציין כי במצווה יש שני דברים: "לקיים מצוות בוראו ולעשות חפצו... כי הוא מקיים חפצו במה שציווהו שיעשה המעשה ההוא והוא עושהו, ושנית, כי הנה במעשה ההוא, הנה הוא משתלם באחת ממדרגות השלמות שהיא תולדת המצווה ההיא". כלומר, במצווה יש שני גורמים:

(1) קיום רצון ה' שציווה לעשות מצווה זו.

(2) תיקון המציאות והשגת השלמות שאותה משרה מעשה המצווה.

(ב) בהתאם לכך יש להבין כי מי שהינו "תוהא על הראשונות":

(1) איבד את המרכיב הראשון העומד ליזכותו של עושה מצווה,

הנוגע לקיום רצון ה', שהרי הוא חדל להיות עובר ה' המקיים

את רצונו, והוא מורד בקונו ומתחרט על המצווה שעשה.

(2) עם זאת: את תיקון המציאות - לא ניתן לשלול ממנו. מציאות

אינה בטלה מלמפרע.

(ג) במקביל לכך נראה כי גם בעבירה יש שני גורמים⁵:

5 לעניין זה ר' דבריו של ה"חפץ חיים" בהקדמה לספרו "שמירת הלשון" כי: "ידוע הוא, שכל אדם יש לו רמ"ח אברים ושס"ה גידים רוחניים, ועליהם מלוכש רמ"ח אברים ושס"ה גידים גשמיים, כמו שנאמר (איוב, י'): "עור ובשר תלבישני, ובעצמות וגידים תשכנני". הרי שהזכיר הכתוב עור ובשר וגידים ועצמות ולא קראו רק בשם לבוש וסכך, כמו שנאמר "תלבשני", "תסוכנני" ואת מי הלביש אם לא את הנפש אשר בקרבו, שהוא עצם האדם, ועל כל אבר ואבר של הנפש מלוכש מלמעלה אבר הגוף המכוון כנגד אבר ההוא, כמו הבגד על הגוף, וכנגד זה נתן לנו הקב"ה רמ"ח מצוות עשה ושס"ה מצוות לא תעשה, והם מחולקים ג"כ על האברים, שיש מצווה שתלויה ביד, ויש מצווה שתלויה ברגל, וכן כל שאר אברים, כמו שכתב בספר "חרדים". וכשאדם מקיים בעולם הזה מצווה באיזה אבר שורה אור על אותו אבר. ואותו אור הוא המחיה את האבר ההוא, וכן בכל מצווה ומצווה. נמצא שכשהארם מקיים הרמ"ח מצוות עשה, הוא האדם השלם, המקודש לה' בכל אבריו, וזהו מה שכתב בפרשת ציצית "ועשיתם את כל מצוותי והייתם קדושים לאלוהיכם. אבל, אם חס ושלום יחסר לו מצווה אחת מרמ"ח מצוות עשה - שהשלכה אחר גוו ולא עשה תשובה, על זה יחסר לו בנפשו האבר המכוון כנגד המצווה ההיא, וזהו מה שנאמר במסכת ברכות (דף כ"ו ע"א) מעוות לא

- (1) הפרת רצון ה' אשר אסר על עשיית הפעולה האמורה.
- (2) פגם במציאות השוררת בעולם.
- (ד) בהתאם לכך, ובמקביל למה שצויין לגבי מי שהוא "תוהא על הראשונות", נראה כי על פי דין גם תשובה, שיש בה עקירת הרצון לחטוא:
- (1) מתקנת את המרכיב הראשון בלבד של העבירה כהפרה של רצון ה', שהרי בעל התשובה התחרט על כך שהפר את רצון ה' והפך לעובד ה' המבקש לקיים את רצונו.
- (2) אבל, הפגם במציאות שאותו גרם בעל העבירה במעשיו - היה צריך להישאר. כך על פי דין, וזוהי המקבילה ל"תוהא על הראשונות" ביחס לדבר מצווה.
- (ה) ועם זאת, חסד ה' והחידוש של תשובה הוא אפוא, לפנים משורת הדין - כי גם החלק של פגם במציאות יתוקן ע"י תשובה⁶.

יוכל לתקון, זה שביטל קראת שמע של ערבית או קדיאת שמע של שחרית או תפילה... וכשהאדם זהיר מלעבור על הלאוין שבתורה, הוא ממשיך אור הקדושה על גידי נפשו, וכשלא יזהר יהיו ח"ו מקולקלים, כמו שמבואר באורך בספר "שערי קדושה" פרק א". והדברים מומחשים ביותר ב"תפילה זכה" שאנו אומרים בערב יום הכיפורים, בה מציינים אנו: "ולא די לי שלא קידשתי את אברי אלא טימאתי אותם. בראת בי מח ולב וחוש המחשבה, לחשוב מחשבות טובות והרהורים טובים, ולב להבין דברי קודשך ולהתפלל ולברך כל הברכות במחשבה טהורה ואני טימאתי אותם בהרהורים ומחשבות זרות... בראת בי עיניים ובהם חוש הראות לראות בהם מה שכתוב בתורה ולקדש אותם בראיית כל דברים שבקדושה והזהרת בתורתך "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" אוי לי כי הלכתי אחרי וטימאתי אותם... בראת בי אוזניים לשמוע דברי קדושה ודברי תורה, אוי לי כי טימאתי אותם לשמוע דברי נבלה ולשון הרע... בראת בי פה ולשן ושיניים וחיך וגרון ונתת בהם כח לדבר בהם חמישה מוצאות האותיות הקדושות של האלף בית שבהם בראת שמיים וארץ ומלואם.. ואפילו כבהמה לא הייתי כי טימאתי פי בדברי נבלה, בלשון הרע, בשקרים, ליצנות, רכילות, מחלוקת, מלבין פני חברו... בראת בי ידיים וחוש המישוש לעסוק בהם במצוות ואני טימאתי אותם במישושים של איסור להכות באגרופ רשע... בראת בי רגליים להלוך לכל דבר מצווה, ואני טימאתי אותם ברגליים ממהרות לרוץ לרעה. מיששתי את כל אברי - ומצאתי אותם בעלי מומים". הנה כי כן, המום הוא באבר עצמו כביכול - ובמציאות הפיסית של עושה מעשה העבירה, שאבריו החמיצו את ייעודם.

6 כך למשל מצינו בתפילה זכה כי אדם מקבל עליו חמישה עינויים ביום הכיפורים: אכילה, ושתיה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל, תשמיש המיטה ולשבות מכל מלאכה, והם מתקנים את העיות במציאות הפיסית של האדם. ובלשון אותה תפילה קדומה: "וע"י עינוי מאכילה ושתיה - תכפר לנו מה שחטאנו באכילות ושתיות אסורות. וע"י עינוי מרחיצה וסיכה - תכפר לנו מה שחטאנו בתענוגי העולם הזה.. וע"י עינוי מנעילת הסנדל תכפר

- בכך מותר התשובה על פני הדין של "תוהא על הראשונות" שאינו עוקר את המציאות שתוקנה בעולם, ואינו משנה את העבר בהקשר זה.
18. מדברי הרב וסרמן האמורים מגיעים אנו למשנה הבנה בהבחנה בין "צדיק" לבין "בעל תשובה" ומתבהרת יותר ההגדרה של "תשובה" כיכולת של אדם לתקן לא רק את מצבו הרוחני בהווה אלא גם את עברו. מדבריו האמורים של הרב וסרמן נמצאנו למדים כי:
- (א) על פי שורת הדין אדם יכול לשנות את מעמדו שלו כסובייקט ואת הגדרתו שלו - כעובד ה' או כמורד בו, וזאת הן ביחס להווה והן ביחס לעבר.
- (ב) אבל, על פי שורת הדין אין אפשרות לשנות את אשר חוללו מעשיו הטובים ב"חפצא" של העולם. את התיקון האובייקטיבי של האדם ואת מה שאדם פעל טוב בעולמו "אי אפשר לקחת ממנו". זו מציאות שנעשתה.
- (ג) לעומת זאת, בכל הנוגע לחטא יש חידוש עצום שהתחדש ביחס לתשובה שבה "עקירת הרצון כעקירת המעשה" לא רק במישור האישיות הסובייקטיבית של ה"גברא" עושה הפעולה, אלא חסד ה' הוא כי תשובה מאפשרת לתקן גם את העיוות האובייקטיבי, שנגרם ב"חפצא" של העולם עקב מעשה החטא, ומאפשר להעמיד עולם על מכונו - כאילו לא נעשה עיוות זה במציאות מעולם.

19. הנה כי כן, התשובה מתקנת את העבר ולא רק בתחום האישיות של האדם אלא גם בתחום השלכות מעשיו על העולם שסביבו. ממילא ברור כי במקום שבעלי תשובה עומדים - מקום שבו יכול האדם לתקן עולם ומלואו ולשנות את העבר ואת המציאות עצמה - אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד. הצדיק נמדד על פי מצבו הרוחני האישי בהווה. על פי הסובייקט שלו. אם השכיל לתקן את עצמו - יוגדר כצדיק. אך בעל התשובה תיקן גם את העבר, הוא מתקן גם את המציאות שסביבו ובורא עולם חדש ומושלם, עולם שאין בו חטא מעיקרא. במקום שכזה - אין איש יכול לעמוד.

לנו מה שחטאנו ברגליים ממהרות לרוץ לרעה.. וע"י עינוי מתשמיש המיטה תכפר לנו מה שחטאנו בכרית קודש.. וע"י חמש תפילות ותחינות ובקשות יתוקן מה שפגמנו בחמש מוצאות הפה: החיך, הגרון, הלשון, השיניים והשפתיים.. וע"י חיבוק ונישוק ספר תורה וע"י זכות התפילות.. יעלו ויבואו ויגיעו עימם כל התפילות שהתפללנו בכל השנה בלא כונה.. וע"י דמעות עינינו יתוקן מה שפגמנו בראיית עיניים בכל דבר טמא.. וכו' וכו'.